

1. De opening van de gerestaureerde Bovenlandse sluis, Waalwijk	
2. Deze bijdrage gaat over de cultuurhistorische waarde van sluizen en hoe daarmee om te gaan. In het geval van RWS gaat het dan met name over schutsluizen: in totaal heeft RWS ca 130 schutsluiskolken in beheer. Het areaal van RWS is wat dat betreft heel divers: van grote complexen zoals Terneuzen, IJmuiden en de Beatrixsluis in Nieuwegein tot kleinere en oude complexen en sluizen die inmiddels niet meer in gebruik zijn, zoals de 17e eeuwse Staphorstersluis in Zwartsluis. Veel sluizen hebben een oudere geschiedenis, die niet altijd meer direct afleesbaar is. Bij ontwikkelingen is het niet altijd mogelijk om het oude te bewaren, maar het is zeker bij sluizen met hoge cultuurhistorische waarden wenselijk om te zoeken wat wél kan om geschiedenis nog afleesbaar te houden. Dat geldt bij RWS voor meer dan de helft van de beheerde sluizen. Voor het omgaan met erfgoed is omdenken nodig. Daarvan ga ik in deze presentatie enkele voorbeelden laten zien.	voorstellen historie van sluisbouw bescherming omgang met erfgoed / monumenten casus: Hunsingosluis
3. Bouwhistoricus en restauratieadviseur. In civiele werken door boek “gemalen”. Als bureau gericht op cultuurhistorie, restauratie en architectuur	
4. Als je kijkt naar het ontstaan van polders in Nederland, dan zie je hoe het land in de loop der eeuwen is veroverd op de zee. Het zwaartepunt ligt daarbij al voor een groot deel vóór de 15^e eeuw, toen de uitvinding van de windmolen voor de bemaling grootschaliger inpolderingen mogelijk maakte. Voor die tijd berustte de waterbeheersing geheel bij de inzet van sluizen. Maar tot op de dag van vandaag zijn sluizen van essentieel belang voor het waterbeheer in ons land. Vaak ontstonden bij die uitwateringssluizen nederzettingen.	
5. Vervoer over water was eeuwenlang de voornaamste infrastructuur. Water was van levensbelang voor handel. Aanwezigheid van bevaarbaar water was een belangrijke vestigingsvoorwaarde. Als er geen water was, dan maakte men het wel: eeuwenlang zijn kanalen en vaarten aangelegd. Tot op de kleinste vaarten (sloten) werd gevaren. Landbouw- en handelsproducten gingen over het water, van productieplaats naar overslagpunt en marktplaatsen. Schutsluizen waren in dat vaarwegsysteem essentieel vanwege de verschillende waterpeelniveaus.	

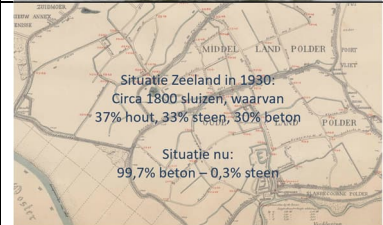
6. De sluisenbouw heeft sinds dat prille begin een enorme ontwikkeling doorgemaakt; zowel in materiaalgebruik als in technische opzet. De oudste sluisen werden altijd gebouwd in hout. Van deze generatie sluisen zijn alleen archeologisch voorbeelden bewaard gebleven, zoals dit voorbeeld van een schutsluis in eikenhout bij Monnickendam uit ca. 1570, die in 2021-2022 werd opgegraven.

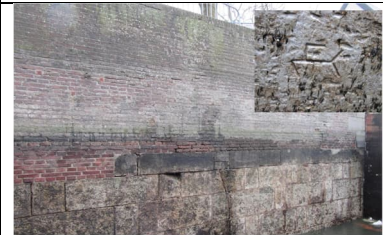
7. Van dergelijke sluisen zijn er nu in ons land nog twee over, allebei in de buurt van Rotterdam: het Boterdorpse Verlaat uit 1777 en het Bleiswijks Verlaat, uit 1772 – gerestaureerd in 2015.

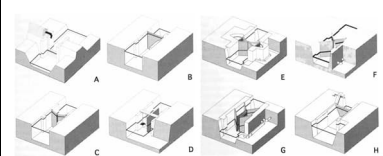
8. Opvallend is dat hout tot ver in de 20^e eeuw een gangbaar materiaal bleef voor sluisenbouw. In een onderzoek dat we deden voor waterschap Scheldestromen concludeerden we dat er in de provincie anno 1930 ca. 1800 sluisen waren, waarvan 37% in hout.

9. Dat hout vergankelijk was, werd in de waterbouw geaccepteerd als een gegeven. Materiaal was schaars en kostbaar, zeker steen. Bouwen in hout was goedkoper, maar duur in onderhoud. Bouwen in steen leverde duurzamere kwaliteit, maar was veel kostbaarder. De kosten voor waterbeheer maakten hoe dan ook een zeer substantieel deel uit van de begroting van steden en waterschappen. Dat is terug te zien in de zorg die werd besteed aan het ontwerp en de vormgeving. Zoals hier bij het natuursteen van de Zuiderluis in Schardam, waar Bentheimer zandsteen werd gebruikt als bouw materiaal, vervaardigd door dezelfde stenhouders die ook werkten aan de Keulse Dom.

10. Ook de wijze van construeren van de kering is in de loop der eeuwen steeds doorontwikkeld, van eenvoudige draaideuren en puntdeuren tot geavanceerde oplossingen die het mogelijk maken deuren ook tegen het hoogwater te openen – al naar gelang de situatie vraagt. De sluisbouw heeft zich steeds geïnnoveerd.

11. Rijkswaterstaat heeft op het gebied van innovatie in de bouw van sluizen een enorme staat van dienst. Daarbij gaat het uiteraard in de eerste plaats om grote infrastructurele projecten, als droogmakerijen en kanalen. Sinds de oprichting in 1789 heeft de dienst gewerkt aan het normaliseren van rivieren en de aanleg van kanalen, met bijbehorende sluizen. Onder Willem I (“de kanalenkoning”) werden aan het begin 19^e eeuw grote aantallen sluizen gebouwd, waaronder nog bestaande sluizen in de Zuid-Willemsvaart – uiteraard inmiddels allen aangepast. De dienst kan met recht een pionier op dit gebied worden genoemd.	
12. De faam van de organisatie reikt daarbij zelfs tot buiten de eigen landsgrenzen, met name door projecten als de Zuiderzeewerken, naar een plan van de befaamde ingenieur Cornelis Lely.	
13. En uiteraard als kroon daarop: de Deltawerken, een directe en effectieve reactie op de Watersnoodramp van 1953.	
14. Maar ook als het gaat om innovaties op kleinere schaal is de rol van RWS voor innovatie van de weg- en waterbouwkunde groot, zoals voor de overgang naar het bouwen in beton of innovatieve keermiddelen waarmee de schuttijd kan worden verkort.	
15. Of op het gebied van de bescherming van flora en fauna: een van de eerste vistrappen bij een sluiscomplex in ons land, bij de Brouwerssluis in de Brouwersdam	
16. Bij bescherming gaat het al snel om de monumentstatus. Wat opvalt is dat daarbij de beeldkwaliteit vooral leidend is geweest. De monumenten zijn vooral grote, zichtbare sluizen, met een duidelijke oververtegenwoordiging van schutsluizen. Kleinere, minder prominent gelegen sluisjes zijn ondervertegenwoordigd.	Totaal ca. 61.000 rijksmonumenten + ca. 40.000 gemeentelijke monumenten in Nederland Aanwijzing monumenten voor 1990: vrij ad hoc Geschiedenis van de “macht” MIP 1987-1994: objectieve criteria, subjectieve voorselectie (periode 1850 - 1940) Ca. 700 sluizen als rijksmonument beschermd

17. Bij beschermde monumenten geldt dat wijzigingen vergunningplichtig zijn en dat er eisen gesteld worden aan de wijze waarop daaraan herstellingen of aanpassingen gedaan worden. Bij de ethische keuzes is de zogenoemde Restauratieladder leidend. Hierin wordt de wenselijkheid van ingrepen van boven naar beneden afgeladderd. De technische eisen waaraan moet worden voldaan staan in de zogenoemde Uitvoeringsrichtlijnen van de Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg (ERM).

Let erop dat in deze ladder het zoveel mogelijk behouden van materiaal dus centraal staat: dit staat nogal eens haaks op de civieltechnische praktijk om te rekenen met levensduurverwachtingen. Die kennen we in de monumentenzorg niet.

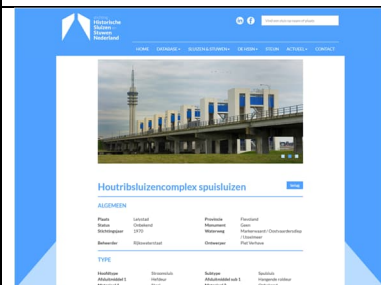
18. Het aanwijzingsbeleid gaat er aan voorbij dat sluizen in de eerste plaats machines zijn. En dat criteria als “mooi” of “lelijk” niet de enige factor zijn. Met name voor de typologische opzet en technische werking van de sluizen is weinig tot geen aandacht geweest, hetgeen ook geldt voor de andere civieltechnische kunstwerken als gemalen en bruggen. Het was ook niet mogelijk daarop te selecteren, omdat de daarvoor benodigde kennis simpelweg ontbreekt.

19. De cultuurhistorische waarde van sluizen gaat verder dan esthetische kwaliteit. Daarbij bepaalt zeker niet alleen de expert wat van waarde is: erfgoed is van en voor iedereen. Participatie kan de betrokkenheid versterken en zien wij als essentieel bij restauraties. Maar om inzicht te krijgen in de cultuurhistorische waarde van bouwwerken is kennis noodzakelijk en deze ontbreekt vaak.

- Waarde van oude sluizen:
- Ankerpunten in waterstaatkundige en sociaal-geografische ontwikkeling
 - Grote waarde voor beeldkwaliteit/omgeving
 - Staalkaart voor ontwikkeling waterbouwkunde
 - Immateriële waarden

20. De Stichting Historische Sluizen en Stuwen Nederland probeert de kennisachterstand op het gebied van typologie en techniek van sluizen in te lopen, door informatieverstrekking en door het aanleggen van een online database. Deze moet uiteindelijk alle sluizen in Nederland gaan bevatten en het ultieme doel is daarin zelfs alle sluizen die ooit in Nederland zijn gebouwd te kunnen opnemen. Een dergelijk beeld zou veel kennis opleveren en zou alleen al de vraag kunnen beantwoorden die tot op heden niemand heeft weten te beantwoorden: hoeveel sluizen zijn er nou eigenlijk in Nederland?

21. Het gebrek aan kennis en inzicht op het gebied van sluizen heeft ertoe geleid dat er heel veel historische, waardevolle sluizen zijn verdwenen zonder rekenschap te geven van eventuele waarde. Vaak ging dat geruisloos; slechts op enkele plaatsen werden daarbij vraagtekens gesteld, zoals in het waterschap Scheldestromen. Daar voerde ons bureau tussen 2013 en 2016 een onderzoek uit naar alle nog aanwezige historische sluizen. Het doel was de cultuurhistorische waarde en de technische staat in kaart te brengen en beleid op te stellen voor de omgang met cultuurhistorisch waardevolle sluizen, om zo gerichte afwegingen te kunnen maken wanneer herstel of vervanging aan de orde is. Dit waterschap was daarmee een van de voorlopers op dat gebied.

22. In de omgevingswet, die in 2024 in werking getreden is, wordt cultureel erfgoed veel breder benaderd en expliciet benoemd als een factor waarmee bij ruimtelijke ontwikkeling rekening gehouden moet worden. Ook als het niet gaat om als monument beschermde bouwwerken – zoals de meeste sluizen.

23. Wat níet in de omgevingswet is, is de plicht om zorg te dragen voor onderhoud. Daardoor verdwijnen alsnog veel cultuurhistorisch waardevolle bouwwerken. Zeker als ze geen functie hebben, blijft onderhoud al snel achterwege en gaan met name waterbouwkundige werken snel achteruit. Beeld: schutsluis in Klundert.

24. Je kunt niet alles behouden en moet dat ook zeker niet willen. Een niet-functioneel gebuikt kunstwerk is ten dode opgeschreven. Daarom is het ultieme doel van erfgoedbehoud het in gebruik houden van kunstwerken. Daarvoor mogen dan ook zeker offers gedaan worden, óók bij monumentale sluizen. Dat moet echter wel zorgvuldig afgewogen worden. Een mooi voorbeeld daarvan is de aanpak van de Hunsingosluis in Zoutkamp. Op deze casus zullen we in het navolgende nader ingaan.

25. De Hunsingosluis werd gebouwd in 1858 als uitwateringssluiss voor het Hunsingokanaal, op de monding bij het dorp Zoutkamp in het Lauwersmeer. De sluis is beschermd als rijksmonument.

26. Toen de waterhuishouding in het gebied in 1971 werd heringericht en er enkele honderden meters achter de sluis in het kanaal een gemaal werd gesticht, verviel de functie van de uitwateringssluiss en raakte deze in verval.

27. In 2021 heeft Tauw voor het waterschap Noorderzijlvest en de provincie een studie uitgevoerd naar de herziening van de waterhuishouding en waterkering in het gebied. Daaruit volgde het plan ten zuiden van de sluis een nieuw gemaal te stichten, dat het even verder landinwaarts gelegen gemaal H.D. Louwes vervangt. Als meekoppelkans is door het waterschap toen het idee geformuleerd om ook de keersluis bij het gemaal H.D. Louwes te verplaatsen naar de oude Hunsingosluiss, om die weer een functie te geven én de doorvaart voor de pleziervaart tussen het kanaal en het Lauwersmeer te verbeteren.

28. In het project is een gebiedsgerichte samenwerking gevolgd met inwoners van Zoutkamp, provincie Groningen, gemeente Het Hogeland, maatschappelijke organisaties, ondernemers en andere belanghebbenden. Daarvoor is in 2020 en 2021 een intensief dialoogtraject opgezet. Daardoor is een integraal plan ontwikkeld, waarin de waterveiligheidsopgave van het waterschap wordt gecombineerd met koppelkansen voor de leefbaarheid en de stimulering van de lokale economie van Zoutkamp. De cultuurhistorie rond waterwerken wordt zichtbaar en beleefbaar gemaakt en tegelijkertijd worden knelpunten in recreatieve wandel-, fiets- en vaarroutes en in vismigratieroutes opgelost.

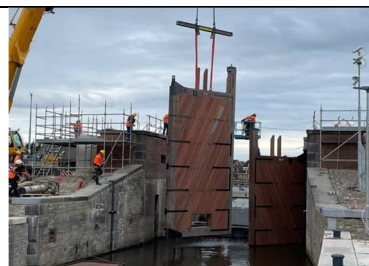
29. Het plan is na een tender opgedragen aan Strukton, dat het ontwerp opstelde en thans realiseert. De vloeddeuren van de oude uitwateringssluiss dienen in het nieuwe plan als binnenhoofd van de nieuw te bouwen schutsluis. Het buitenhoofd bevindt zich naast het nieuwe gemaal en bevat een roldeur als afsluittmiddel. Zo krijgt de oude sluis weer een nieuwe functie.

30. Deze keuze heeft wel ingrijpende gevolgen voor het monument, met name omdat het noodzakelijk is de oude deuren van de sluis in het nieuwe gebruik als onderdeel van de schutsluis automatisch te kunnen bedienen. Daartoe worden de taatskom en de halsbeugels vervangen en wordt een pneumatisch beweegwerk aangebracht, dat ingebracht moest worden in de monumentale sluis muren. Zo'n 50 m³ aan monumentaal muurwerk moesten worden verwijderd om ruimte te maken voor de cilinders. Dit zou ondenkbaar zijn geweest als het niet het ten dienste van het nieuwe gebruik had gestaan. Andersom zijn door de ontwerpers concessies gedaan en alternatieven gekozen die misschien niet de eerste voorkeur hadden omdat het monumentbelang daarom vroeg. Het was een proces van geven en nemen.

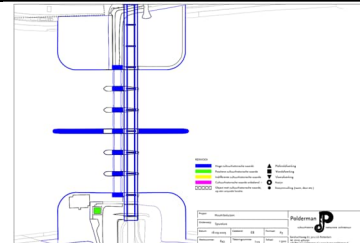
31. Deze ingrepen vergden nauw overleg met het bevoegd gezag: de gemeente en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed waren in zowel het ontwerp als bij de uitvoering nauw betrokken. Daarbij wordt de monumentale sluis tevens gerestaureerd. Ons bureau stelde het restauratieplan op, ondersteunde de technisch ontwerpers bij de verschillende keuzes t.b.v. de integratie van nieuwe elementen in het monument en zag namens de opdrachtgever toe op de uitvoeringskwaliteit. De workshop na de plenaire bijeenkomst gaat nader in op de manieren om tot de juiste keuzes te komen. In 2023 gingen de werkzaamheden van start en begin volgend jaar zal het werk naar verwachting worden afgerond.

1.

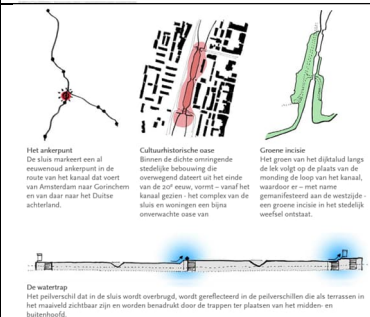
2. Om meer inzicht te krijgen in de cultuurhistorische waarde van een monument of waardevol bouwwerk, wordt in de regel een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Dat leidt tot een waardering, die ook visueel wordt vertaald in een waarderingstekening. Daarom staat met kleuren aangegeven wat waarde heeft en wat minder of niet. Specifiek bij sluisen is echter vaak een heel groot deel van het complex van hoge waarde. Dat helpt dan dus niet meer bij het maken van keuzes. Maar hoe ga je daar nou mee om?

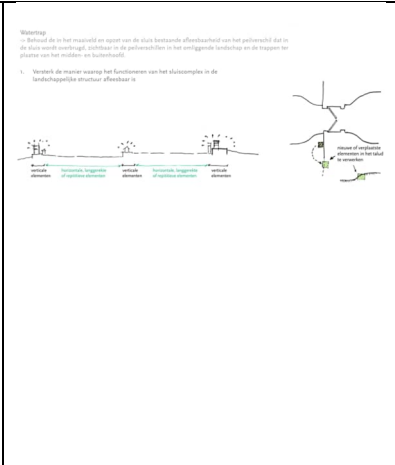
3. Een transformatiekader kan helpen om de waarde, zoals vastgelegd in het bouwhistorisch onderzoek, te vertalen naar concrete ontwerpuitgangspunten. Het bouwhistorisch onderzoek is daarvoor het vertrekpunt en levert essentiële achtergrondinformatie.

4. Het centrale idee van een transformatiekader is dat een bouwwerk met cultuurhistorische waarde allerlei verhalen vertelt. Sommige verhalen worden gefluisterd en zijn nauwelijks nog te horen, andere worden geschreeuwd, en sowieso lopen de verhalen in veel gevallen dwars door elkaar heen. In het transformatiekader wordt op basis van een nadere analyse van die verhalen bepaald welke 3-5 verhalen de belangrijkste zijn. De kernwaarden typeren samen het complex, maken het uniek en maken de betekenis ervan inzichtelijk. De kernwaarden vatten als het ware de 'ziel' van de plek samen en vormen de belangrijke dragers van de cultuurhistorische waarde van het complex. Daarom kunnen ze dienen als uitgangspunten waarop toekomstige ontwikkelingen geïnspireerd kunnen worden en waar ontwikkelingen later eventueel op kunnen worden getoetst op het gebied van cultuurhistorie.

5. De kernwaarden dienen als uitgangspunten waarop toekomstige ontwikkelingen geïnspireerd kunnen worden en waar ontwikkelingen later eventueel op kunnen worden getoetst op het gebied van cultuurhistorie. Daartoe worden in het transformatiekader – en eventueel in de daarop voortbordurende transformatievisie en het Esthetisch Programma van Eisen – concrete handreikingen gegeven voor de manier waarop eventuele ingrepen gedaan moeten worden. Het transformatiekader vormt hiermee in wezen het kompas op de route tussen plan en realisatie.

6. Het resultaat van deze aanpak is: een sluis die recht doet aan het verleden, maar klaar is voor de toekomst. Het kán!
(Prinses Beatrixsluis)

